

БРИКОЛАЖ ЯК МЕХАНІЗМ СТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ЧУЖОГО В ПРОСТОРИ КУЛЬТУРИ

Анотація: Статтю присвячено використанню методу бриколажу у ксенологічних дослідженнях ХХ-ХХІ в. при конструюванні образу Чужого (Б.Вальденфельс, П.Рікьор та ін.)

Ключові слова: Чужий, бриколаж, ксенологічні дослідження, витерплювання, засвоєння, опрацювання зображення.

Анотация: Статья посвящена использованию метода бриколажа в ксенологических исследованиях ХХ-ХХІ в. при конструировании образа Чужого (Б.Вальденфельс, П.Рикер др.)

Ключевые слова: Чужой, бриколаж, ксенологические исследования, вытерпливание, усвоение, проработка изображения.

Summary: The topic of the article is the use of "bricolage" in xenological studies ХХ-ХХІ in constructing of "Alien" (B.Waldenfels, P.Ricoeur etc.)

Key words: Alien, bricolage, xenological studies, enduring, appropriation, working on image.

Прозоре на рівні повсякденного мислення, поняття чужого вислизає з рук теоретика, що намагається його препарувати. Цей здивований роздум Бернхарда Вальденфельса стає висхідним пунктом вивчення феномену чужості. Сьогодні існує вже потужна традиція ксенологічних досліджень (тобто, досліджень, присвячених проблемі чужості), найпліднішою з яких в сфері аналізу чужого як частини життєвого світу ми вважаємо підхід вже згаданого Бернхарда Вальденфельса, представника сучасної німецької феноменології, творця респонзивної феноменології. Рамки статті не дозволяють заглиблюватись в описання сучасного стану вивчення проблеми чужого, дозволимо собі в цьому контексті спрямувати читача до нашої монографії „Другое, Чужое, Отторгаемое как элементы социального пространства” [5], в якій аналізу ксенологічної традиції приділено достатньо уваги. Тут заважимо тільки, що, приймаючи підхід Вальденфельса до природи феномену чужого, ми не розділяємо його роздумів щодо рівнів чужості (які, на наш погляд, вбивають власне

сутність прориву самого Вальденфельса до сутності феномену чужого). Поняття чужого автор цих рядків пропонує розглядати переважно в річищі феноменологічного підходу, в контексті проблеми життєвого світу (як його розглядали М. Хайдеггер, А. Шютц). Звертаючись до аналізу чужого в історичних картинах світу, ми застосовуємо також висновки історичної соціології та власне історичні дослідження.

Ми вважаємо плідним та науково обґрунтованим на тлі існуючої ксенологічної традиції звернутися до аналізу конкретних технік створення образу чужого, отже засвоєння чужого призводить до формування його «моделі», створеної в рамках ментального інструментарію той культури, що засвоює чуже. Отже, ми зупинимось на з'ясуванні природи феномену чужого, вкажемо на відмінність понять «чуже» та «образ чужого», опишемо бриколаж як найбільш розповсюджений механізм створення образу чужого на етапі першого зіткнення з чужим.

Отже, що таке чужість? Чи є вона варіантом дефектності наявного простору (ми зустріли дещо незрозуміле та повинні його засвоїти, подолавши, таким чином, його дефектність) чи, мабуть, є фундаментальною характеристикою світу? Варіантом дефектності картини світу чужість може виявитись тільки для Бога, бо Він не має як Творець світу свого чужого. Для людини чужість є невід'ємною екзистенціальною даністю. Неподоланність хоча б кордону розділення статей демонструє цей момент якнайкраще [3, С. 29]. Неможливо знайти певну об'єднуючу позицію стороннього спостерігача, „третього”, який спромігся б опинитися в точці, що об'єднує властивості обох сторін. Третьої позиції немає [7, с. 434–444.]. Розуміння цієї фундаментальної обста-

вини може рівною мірою викликати як відчай від неможливості проникнення в чужий світ, острах перед небезпеками, що неминуче залишаться невідомими, так і оптимістичне визнання можливості зустрічі з відмінними варіантами розуміння світу – мій шлях не єдиний, світ наповнений можливостями, що стимулює мою активність щодо світу. Звісно, не тільки інша стаття може дати нам чітке уявлення про неможливість опинитися в повністю „своєму” світі, в якому все було б зрозуміло та розтлумачено. Людина ніде не буває повністю „вдома” і навіть всередині самого себе відкриває широкі простори чужості.

При цьому в повсякденному житті люди на якое примудряється виявитися впевненою в зрозумілості світу, що є даним йому у сприйнятті. В більшості ситуацій вона впевнена в можливості досягнення розуміння і, вступаючи до комунікації, виходить зовсім не з позиції принципової чужості всього зовнішнього простору, а зі знання про існування усталених механізмів передання інформації. Чому в просторі повсякденності навіть гранична відмінність (на кшталт гендерної) виявляється джерелом ніяк не екзистенціальних криз та відкриттів, а скоріш анекдотів? Механізми створення картини обжитого простору добудовують для нас обжитий світ, в якому окремі явища виявляються розтлумаченими за допомогою системи типізацій. Саме в такому розтлумаченому вигляді ми їх бачимо. Чужість в такий типізованій картині світу знімається, відходить на другий план – бо сама процедура тлумачення світу має за мету винищення незрозумілості, що лякає. Проте, як би ми не підкорялися заколисуючій механізмів тлумачення, ми все одне знаємо про існування чужого. Як же воно являє себе перед нами в картині обжитого світу?

Загальним засобом сприйняття світу в повсякденному житті можна назвати „проходження повз” (користуючись висловом Ойгена Фінка). Сукупна система посилення, що формує картину обжитого світу, дозволяє нам діяти в ньому автоматично, не потребуючи навіть фізичної присутності інших людей для тлумачення їх дій. В цьому зв’язку можна сформулювати дещо прямолинійний висновок

– засвоєний світ це те, чого ми не помічаємо. Ми просто функціонуємо в зрозумілому середовищі. Як не дивно, наш обжитий світ в його цілісності стає помітним тільки коли звичні „рецепти” (А. Шютц) не спрацьовують, коли до звичної картини світу „вдирається” дещо, що не має тут свого місця. Як каже Хайдеггер, цілокупність кидається в вічі тільки коли суще зовнішнього світу, будучи „придатним для...” відмовляється служити, виходить з ладу, псується. Причому це в рівній мірі вірно для найрізноманітніших рівнів існування – „відмова служити” робить „видимим” як повсякденний світ у цілому, так і кожному окрему річ чи групу речей. Дозволю собі знов послатися на твердження Хайдеггера про те, що річ кидається у вічі коли виявляється непридатною – саме в цей момент вона стає власне присутньою в своїй дефектності [8, С. 196]. Ми користуємось річчю автоматично, можемо не помічати її кольору та форми, якщо вона виконує цю функцію. Але тільки-но вона зламається, ми відразу приділимо їй увагу, розглянемо в деталях, відшукаючи причину поломки, помітимо особливості структури, дрібні дефекти, що залишалися непомітними для нас, поки річ функціонувала. Ми можемо роками ходити сходами та не помічати, що вони, скажемо, дерев’яні, доки під нашою ногою не зламається сходинка. Тобто порушення в функціональності робить річ об’єктом нашої уваги, робить її помітною. Біль робить помітним уражений орган – ми не „знаємо” про існування нашого серця, доки воно не заболить. Подібно до цього порушення нормального ходу подій робить помітним обжитий простір. Якщо, наприклад, ми вийдемо, на вулицю в час пік та знайдемо місто повністю безлюдним, це може викликати жах. Та ж сама картина в четвертій ранку пройде повз нашу увагу – настільки вона нормальна. Безлюдне місто в час пік – це ситуація ненормальна, така, що свідчить про відбування чогось такого, що повністю змінило наш світ, але про що ми не знаємо. А, значить, це небезпечно для нас – самим фактом свого незнання ми віддані в чийось владу.

Автоматичне знання про засвоєний світ актуалізується в момент збою, надаючи одночасно відчуття існування незасвоєного простору,

не-свого, чужого. Саме це надало можливість Хайдеггеру говорити про те, що незрозумілість та Чужість вперше стають можливими в рамках зрозумілості світу [8, С. 256]. Таким чином, чуже стає помітним не „після” збою в нормальній течії життя, воно і є самим моментом збою. Воно являє себе у відмові світу бути „годящим для...”, в неможливості застосувати звичні „рецепти”.

Бернхард Вальденфельс визначає ситуацію явлення чужого як витерплювання та розкриває його сенс зверненням до ситуації поранення. Фізичне втручання прирікає мене до уваги [3, С. 46], виводить з автоматичного існування повсякденності. Особливість ситуації витерплювання Вальденфельс вбачає в тому, що сенс тут загрузає в реальному втручанні – тут не ми націлені на щось, що йде нам назустріч, що викликає нашу ініціативу та одночасно очікує на нашої відповіді. Тут дійсність перериває наше мовлення, вона оволодіває нами. Згідно Вальденфельсу, те, що заважає чи ранило, не є чимось, що розчарує наші інтенції, ніби негативний результат теоретичних або практичних зусиль. Воно є чимось, що перериває наші інтенції в їхньому здійсненні [3, С. 55]. Ситуація інтенційного збою, описана Вальденфельсом, характеризується перевагою пасивного витерплювання, відсутності можливості активної реакції. Причому в даному випадку пасивність означає не просто ситуацію, в якій я задовольняюсь сприйняттям того, що само себе показує. В даному випадку пасивність означає, що моя поведінка стопориться, призупиняється та, в крайньому випадку, переривається [3, С. 56]. Це і є те саме знаходження у владі, про яке вже йшлося. У випадку витерплювання ми наближаємось до межі людського існування – ми повинні чи подолати якимось чином негативний вплив, чи вмерти. Перебування в реальності, яку ми не впізнаємо в її чужості, нестерпне. Для того, щоб повернути собі можливість активно діяти, необхідно знову опинитись у розтлумаченому просторі. Таким чином, для подолання інтенційного збою реальність повинна виявитися „впізнаною”, враховуючи певні корективи, або бути перетлумачена, створюючи нові контури обжитого простору.

Якщо результатом втрати обжитим світом контурів обжитості не стала смерть (в будь-якому своєму варіанті, не обов’язково в формі фізичного зникнення), виникає можливість почати „лікування” Свого простору. „Час вихнувся, та найгірше те, що я народжений його встановити,” – ці слова Гамлета як раз фіксують ситуацію відновлення порядку, відбудування картини світу, що була порушена вторгненням жахливого злочину. Гамлет тому й питав себе, „бути чи не бути”, що реальність не впізнавалася ним в її чужості, і межа людського існування була так близько – чи „не бути”, чи відновлювати те, що „розхитане”, „вивихнуте” в цьому світі. Третього нам не дано. Повертаючись з шекспірівських далей до сьогодення, що ми можемо сказати про „лікування” інтенційного збою, про стратегії поведінки під час вторгнення чужого?

Згідно трактуванню ситуації зіткнення з чужим, розробленому Б. Вальденфельсом, наявність інтенційного збою збуджує бажання його виправити. Початком виправлення є тлумачення. Я розтлумачую собі, що саме я бачу, намагаюся підвести це незнайоме під знайомі та звичні мені поняття, тобто починаю свідомо здійснювати те, що в повсякденному житті здійснюється мною автоматично. Більшість людей та предметів, з якими я стикаюся щодня, я бачу вперше й, можливо, ніколи більше не побачу, проте відчуття постійної присутності Чужого в повсякденному житті немає. Доречі, свідоме тлумачення ситуації не така вже незвичайна процедура – дозволю собі у цьому зв’язку послатись на роздуми А. Шютца щодо образу театральної репетиції під час здійснення „наступного кроку”. Коли виникає розрив у ланцюжку автоматичних дій (йдеться не про щось доленосне, а про подію на кшталт запізнення на автобус, коли до наступного півгодини, и треба замислитись як за таких обставин найкраще дістатись потрібного місця), це створює проблему, що спонукає людину зупинитись та прорепетирувати наступні кроки. Думка людини проходить декількома варіантами, доки з неї не „випадає рішення” (тут Шютц посилається на слова Бергсона), подібно до того як зрілий плід падає з дерева. Ми постійно проходимо подібними „репетиція-

ми”, замислюючись над наступним кроком та відшуковуючи його з безлічі відомих варіантів поведінки. Ці роздуми Шютца ми ілюструємо кожного дня в повсякденному житті, навіть не замислюючись над цим.

Стикаючись з явищем, яке чинить опір подібній автоматичній чи напівавтоматичній ідентифікації, ми відчуваємо справжній дискомфорт, вся наша увага опиняється захопленою процесом інтерпретації. При цьому виявляється, що явище не вписується в ті інтерпретаційні варіанти, що вже містяться в скарбниці нашого досвіду, та тому вимагає активної роботи свідомості щодо пошуку окремих рис, які б можна було віднести до тої чи іншої відомої форми, щоб спробувати „добудувати” цілісну ідентифікаційну характеристику. Так починається поступове будівництво образу чужого, що виявляється сконструйованим з елементів даного обжитого простору та набуває особливу функцію в даному просторі.

Можна описати низку механізмів створення образу чужого, але в будь-якому разі першим з них постає бріколаж. З’ясовуючи зміст поняття бріколажу в цьому контексті, хотілося б скористатися думками Жака Дерріда. Дерріда звертається до висновків Леві-Строса про бріколаж – використання в своїх цілях будь-яких доступних інструментів, що опинилися в межах досяжності. Ці інструменти не були створені спеціально для тих операцій, до яких їх збираються пристосувати, але це не бентежить користувача, який не уявляє собі, навіщо ці предмети були створені та не вагається при нагоді замінити їх на більш зручні та вдалі [4, С. 454–455]. Так, жебрак в відомій повісті Марка Твена колов горіхи великою королівською печаткою, знайшовши її дуже зручною для такої цілі. Відштовхуючись від роздумів Леві-Строса, Ж. Дерріда каже, що будь-якій дискурсу – бріколажист. Можна сказати, що конструювання образу чужого також підлягає законам бріколажу. Окремі видимі риси чужого явища отримують інтерпретацію в поняттях, що існують в даному типі культури. Тобто ми вихоплюємо певний фрагмент чужого явища та починаємо використовувати його як інструмент тлумачення, причому ви-

користуємо його таким чином, як робили би, використовуючи інструменти власного виготовлення. При цьому може виявитись, що під одне поняття підводяться цілком несумісні елементи чужої картини світу, в той час як пов’язані між собою споріднені фрагменти опиняться розведеними в різні боки. Наведу як ілюстрацію комічний приклад подібних бріколажних побудов з суто повсякденної сфери (приклад не вигаданий) – бажання новеньких емігрантів з пострадянського простору в квартирі американця зняти взуття було розтлумачене господарем як ознака приналежності гостей до певної релігійної секти. Новоспечені американці ще перебували у власному обжитому просторі, де гостю дають капці чи окремо пропонують проходити у вуличному взутті. В засвоєному же просторі американця взуття знімають, скажемо, мусульмани при вході до мечеті чи відвідувачі традиційних китайських ресторанів. Висновок – гості, що питають чи не треба знімати взуття в квартирі, напевно, належать до якогось особливого релігійного чи культурного об’єднання. Думаю, що кожен, хто хоча б поверхово стикався з представниками інших культур, може навести сотні подібних курйозів, що як раз і демонструють сутність проблеми, якої ми тут торкнулися.

Придивляючись до техніки бріколажу при будівництві образу чужого, ми повинні звернути увагу не тільки на смислові прив’язки незрозумілого явища у просторі, але й на добудування характеристик руху цього явища у часі. Що я маю на увазі? Проблему походження та цілеспрямованості явища, що піддається інтерпретації. Ми звертаємось не просто до певної зовнішньої риси феномена, ми намагаємось з’ясувати для-того-щоб-мотив та тому-що-мотив – дія повинна розгортатись у часі, щоб її можна було інтерпретувати. В бріколажному побудуванні за певною схопленою спостерігачем ознакою добудовується мотив, намір того, хто діє. П. Рікер казав, що, зважаючи на те, що намір є вплетеним до відповідної ситуації, в людські звичаї та інститути, ми не можемо зрозуміти чи телеологічно пояснити поведінку, яка була б повністю Чужою. „Інтенційність поведінки – це її місце в історії

(story) агенту” [6, С. 161]. Відповідно, Чужа поведінка, щоб виявитись інтерпретованою, має бути пояснена в зрозумілих, не-чужих для нас поняттях. Виявлення наміру – найважливіша частина тлумачення. Так, у наведеному прикладі з взуттям, господар дому повинен був інтерпретувати намір гостей, щоб спокійно відреагувати на те, що відбувається. Факт знімання взуття ще нічого та не про що не каже – сам інтерпретатор не позбавлений звички інколи використовувати в житті цю просту операцію, проте за іншими мотивами (коли він лягає спати, наприклад). Але факт знімання взуття під час входу до оселі вимагав від нього створити свого роду бріколажне побудування, що дозволяло б йому розтлумачити поведінку гостей як прийнятну. Одна й та ж дія може викликати рівно жах, задоволення чи байдужість, якщо в тлумаченні наміру розкриває ідентичність того, хто діє. Так, якщо наш супутник по туристичній пригоді дістає з кишені ніж, нас це не турбує, бо ми бачимо його намір зрізати гілку чи відкрити банку з консервами. Якщо ж те саме робить незнайомиць у темному провулку, навіть не демонструючи при цьому загрозованої поведінки, нас це, скоріш за все, налякає. Можна завважити, що далеко не завжди інтерпретація створює картину саме прийнятної поведінки.

Під час інтерпретації не окремої дії, але Чужого простору в більш широкому сенсі, під час створення образу цього простору використовуються ті самі механізми. Як ілюстрацію хотілося б навести підібрані Бенедиктом Андерсоном приклади з даних про результати переписів населення Малайзії та Філіппін, що були проведені іспанськими колонізаторами. Сумнівно, завважає Андерсон, щоб хтось з місцевих мешканців впізнав себе під ярликом з переписів. Інколи в основу виділення якихось груп було покладено географічні назви, інколи – соціальний устрій [1, С. 206]. При цьому на населення Філіппін, наприклад, було розповсюджено іспанську соціальну структуру. Тобто в переписах постійно зустрічаються принці, ідальго, вельможі, простолюдини та раби. Авторів переписів не дивує при цьому, що „ідальго” з різних племен бачать в представниках інших племен зовсім не таких са-

мих ідальго, а тільки ворогів та рабів [1, С. 207]. Іспанські переписувачі з Філіппін винайшли навіть ідентифікатор, що походить від місцевого слова „торговець” [1, С. 209]. Зберігся надзвичайно важливий документ – звіт про судову справу, яка слухалася наприкінці XVII ст. в порту Черибон на узбережжі Яви. Якщо б зберігся тільки черибонський звіт, ми б знали вбивця за його високою посадою, титулом, але не за власним ім’ям. В голландських же документах він гнівно названий *Chinees* – це вся інформація, яку вони дають. Черибонський суд розрізняв людей за рангами та статусом, голландці – за расою. Вбивця, який мав достатньо високий статус, навряд чи взагалі ідентифікував себе з цими *Chinees*, чому ж його так ідентифікували голландці? Не помічаючи різнобарвності народів Середньої імперії, вони побачили своїм трансокеанським оком безкінечний ряд *Chinezen*, подібно тому як конкістадорам уважався безкінечний ряд ідальго. На основі таких переписів вони почали вимагати, щоб підконтрольні їм індивіди жили згідно цій ідентифікації [1, С. 208].

Іспанські творці переписів явно користувались принципом бріколажу – підхоплюючи місцеві словечка та елементи власних спостережень, вони створювали певні нові конструкції, що дозволяли їм якимось орієнтуватись в просторі, що вони засвоювали, анітрохи не турбуючись про те, що створена ними картина об’єднує дещо цілком нездатне опинитися в єдиній інтерпретаційній схемі. Як тут не згадати класифікацію тварин китайського імператора: звірі бувають хижі, великі, маленькі та намальовані тонким пензликом на рисовому папері. Коли ми читаємо цей приклад в книзі, нам смішно, настільки наявно є його безглуздість. Але хто підрахує, скільки разів у своєму житті ми будували подібні конструкції з живих та намальованих звірів, зовсім не помічаючи їх химерності?

Отже, чуже являє себе інтенцій ним збоєм, перериванням нашого мовлення, нашої інтенції в її здійсненні. Але вже в наступний момент починається робота по „лікуванню” обжитого простору, по інтерпретації чужого, створенню його образу. Будучи інтерпретованим та розтлумаченим, чуже втрачає свою чужість, опи-

няється включеним в обжитий простір, щодо спілкування з ним опрацьовуються типізовані рецепти. Так образ чужого (не само чуже!) перетворюється на такий же елемент обжитого простору, як і всі інші, знайомі нам змалку. Один з „секторів” обжитого світу виявляється зайнятим нашими уявленнями про чуже, яке при цьому являє себе як зрозуміле в поняттях даної культури (навіть зважаючи на нашу впевненість в незрозумілості та чужості для нас цих регіонів засвоєного простору). Тлумачення знищує істинну чужість. Треба завважити, що на рівні філософського дискурсу я в даному моменті не повідомляю нічого нового. Достатньо згадати перегук Левінаса та Деррида: „Якщо б можна було володіти іншим, схоплювати його та пізнавати, він вже не був би іншим. Володіти, схоплювати, пізнавати – все це синоніми влади” [4, С. 142].

„Засвоюючи” чуже, ми, таким чином, намагаємось перетворити ситуацію „знаходження під владою”, що виникає в момент інтенційного збою, на протилежну – на ситуацію розповсюдження власного панування на це чуже. Показовим прикладом подібної стратегії взаємовідносин з чужим є середньовічні уявлення про можливість боротьби з хворобою та гріхом. Дозволю собі в цій ситуації послатися на дослідження Юлії Арнаутової „Колдуни та святі”, в якому розглядається характерне для середньовічного мислення бажання вивести природу хвороби та гріха за межі обжитого світу – хвороба приходить з простору чужого, незасвоєного, того, що не підкоряється дії правил нашого світу. Тому боротьба з нею стає можливою тільки в тому випадку, якщо ми з’ясуємо, звідки вона прийшла та як її ім’я. Арнаутова цитує тексти замовлянь проти хвороб, в яких (текстах) присутні літеросполучення, які цілком неможливо промовити. Вони означають ім’я хвороби. Хвороба виявляється персоною, до якої можна звернутися з привітанням, назвати її на ім’я, тобто показати їй, що вона, її ім’я та її походження нам відомі, а потім наказати їй піти [2, С.

109]. Неважливо, що ми не знаємо мови цього чужого світу (звідти й неможливі для промовляння літеросполучення), важливо, що ми демонструємо чужому, що нам відоме його ім’я, й таким чином ми маємо над ним владу, ми включили його код в простір, який нам підвладний. Тобто на рівні перед розуміння, що складає базис існування обжитого простору, уявлення про те, що пізнання чужого є владою над ним, було присутнє з архаїчних часів. Конструювання образу чужого, таким чином, виявляється способом „лікування” обжитого простору, вислизання з ситуації знаходження під владою.

Бріколаж – це техніка, що використовується підчас „першого підходу” до засвоєння чужого. Це перший варіант засвоєння чужого, перша спроба лікування інтенційного збою, повернення світу контурів обжитості та безпеки. В процесі „опрацювання зображення” бріколаж не зникає (в будь-якому випадку доводиться користуватись підручними інструментами, призначення яких не завжди зрозуміло навіть у першому наближенні), але дещо блідне перед обличчям більш витончених технік – наприклад, інверсії чи перенесення смислу.

Література:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
2. Арнаутова Ю.В. Колдуни и святые. Антропология болезни в средние века. – СПб: Алетейа, 2004. – 398 с.
3. Вальденфельс Б. Мотив Чужого. – Мн.: Прописи, 1999. – 176 с.
4. Деррида Ж. Письмо и различие. – М.: Академический проект, 2000. – 495 с.
5. Довгополова О.А. Другое, Чужое, Отторгаемое как элементы социального пространства: Монография. – Одесса: СПД Фридман, 2007. – 300 с.
6. Рикёр П. Время и рассказ. – Т. 1: Интрига и исторический рассказ. – М., СПб: Университетская книга, 1998. – 313 с.
7. Рикёр П. Сам як інший. – К.: Дух і літера, 2002. – 458 с.
8. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени. – Томск: Водолей, 1998. – 384 с.